

ӘОЖ 398; 801.8 МҒТАР 17.71.01
<https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-3162.02>

Бақыт ӘБЖЕТ

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институты,
Түркістан, Қазақстан (bakyt.abzhet@ayu.edu.kz)
ORCID: 0000-0001-6795-0455

**АЛБАСТЫ ПЕРСОНАЖЫНА ҚАТЫСТЫ МИФТІК ЖӘНЕ ДІНИ
ТҮСІНІКТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ***

Андатпа

Мақалада көптеген халықтардың ертегілері мен мифтік аңыздарында, хикаялық жанрда сөз болатын «Албасты» персонажының шығу тарихы, оның өзгеріске түсу себептері мен салдары жайында сөз болады. Мифтік ұғым бойынша о баста босанатын әйелді, жас балаларды зұлым күштерден қорғайтын киелі рух ретінде дүниеге келген албасты кейінгі діни сенімдердің негізінде өз киесінен айырылып, жағымсыз кейіпкерге айналуына және оның басқа халықтардың ертегілеріндегі айтылу ерекшелігіне тоқталады. «Албасты» қазақ түсінігі бойынша босанатын әйелдің өкпесін адамдарға білдірмей алып қашатын ит, түлкі кейпінде көрінетін болса, Кавказда тұратын карашай, малқар секілді өздерін нарттардан тарататын халықтарда сақталған көне мифтік түсінік бойынша албасты нарттар мен эмегендердің ортасынан пайда болып, қасқыр үйірінде өскені бейнеленген. Нарттардың түсінігінде ол отбасы, ошақ қасын шайтандардан қорғайтын киелі рух ретінде сипатталған. Жалпылама алғанда албасты Кавказ, Еділ бойы, Орта Азия мен Орталық Азия, Таяу Шығыс халықтарына кең тараған персонажға жатады. Бұл халықтардың фольклорында «албасты» ауру тарататын, жамандық қылатын зұлымдық иесі ретінде қарастырылады. Бұл кейінгі діни сенімдердің салдарынан өз қасиетінен айрылып, ендігі жерде ертегі мен хикая жанрында кездесетін жағымсыз персонажға айналғандығы туралы баяндалады.

Кілт сөздер: Албасты, тотемизм, анимизм, фетишизм, миф, ертегі, персонаж.

---

*Келген күні: 1 февраль 2022 ж. – Қабылданған күні: 28 наурыз 2022 ж.

Date of Arrival: 1 February 2022 – Date of Acceptance: 28 March 2022.

Geliş Tarihi: 1 Şubat 2022 – Kabul Tarihi: 28 Mart 2022

Поступило в редакцию: 1 февраль 2022 г. – Принято в номер: 28 Март 2022 г.

Bakyt ABZHET

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University, Research Institute of Turkology, Turkestan,
Kazakhstan (bakyt.abzhet@ayu.edu.kz) ORCID: 0000-0001-6795-0455

Features of the Formation of Mythical and Religious Images About the Character of the Albasta

Abstract

The history of the origin of the character "Albasty" and the reasons for the change which is mentioned in fairy tales and mythical legends of many nation would be discussed in this article. The peculiarities of speaking in the fairy tales of many peoples are emphasized and Albasty, who was born as a holy spirit, who protects a woman giving birth and young children and on the basis of later religious beliefs, deprived of holiness, turning into negative characters in the mythical concept. Among Kazakhs, "albasties" are similar to a dog or a fox, which stealthily steal the lungs of a woman in labor, but according to the ancient mythical ideas of the Karachais and Balkars living in the Caucasus, the albastas descended from the marriage of Narts and Emegens and grew up in a pack of wolves. They, like a holy spirit, protect women in labor and young children from the devil. In general, Albasties are a common character in the Caucasus, the Volga region, Central and Central Asia, the Middle East, etc. In the folklore of these peoples, "albasties" are considered the lord of evil, spreading disease and doing evil, and he acquired his negative features in later religious beliefs, becoming a negative character found in the genre of fairy tales and legends.

Keywords: Albasty, Totemism, Animism, Fetishism, Myth, Fairy Tale, Character.

Кіріспе

Албасты тек қана қазақ халқында ғана емес, Евразия кеңістігінде өмір сүретін көптеген халықтардың фольклорында ұшырасатын персонажға жатады. Албастының шығу тарихы тым көне дәуірлерге кетеді, оның өзі матриархат кезіндегі отбасы, ошақ қасын қорғаушы киелі рух ретінде дүниеге келген болса керек. Миф, ертегі, хикая жанрында ұшырасатын бұл персонаж шығу жағынан «төменгі» мифологияға жатқызылады әрі мұның анимизмге тікелей қатысы бар; кейінірек сонау көне діни түсініктерге де кіріккенін көреміз. Ерте дәуірлерде адамдар жанды-жансыз нәрселердің барлығының киелі ұғымы бар деп табиғаттың тылсым күштеріне табынған. Соған орай алғашқы қауымдық кездегі түсінікке сәйкес қалыптасқан тотемизм, анимизм, фетишизмге табынатын түсініктерінен келіп шыққан. «Албасты» қазақ түсінігі бойынша босанатын әйелдің өкпесін адамдарға білдірмей алып қашатын ит, түлкі, ешкі кейінде көрінеді, егер әйелдің өкпесін аузына салып кетіп бара жатқан түлкіні не итті көрген бойда оны ешкім қуып жетіп қайтармаса, өкпені апарып суға

тастап жібереді. Осылайша туа алмай қиналып жатқан әйел өкпесі суға түскен заматта қайтыс боп кетеді. Қазақтың хикаялық ертегілерінде ұшырасатын бұл кейіпкер адам баласына өзінің қастығымен, зиянкестігімен ерекшеленеді.

Ғылыми зерттеудің мақсаты, негізгі бағыттары және идеялары. Қазақ халқының аңыздық прозасында кездесетін бұл персонаждың хикая жанрындағы мифтік бейнесі мен аңыз бен хикаяларда ұшырасатын ерекшелігін зерттей келе оның өзге халықтардың фольклорындағы көріністерін өзара салыстыру, ерекшеліктерін анықтау арқылы тарихи-типологиялық негізде албасты бейнесінің шығу тарихына үңілу, түрлі халықтардағы мифтік және ертегілік сипаттарына тарихи-типологиялық, генезистік салыстырулар жүргізу арқылы тақырыпты ашуға, фольклор саласындағы миф пен хикаяларда кездесетін ортақ персонаждың шығу тарихы мен таралу аймағы және кейінгі өзгеріске түсу жолдары мен себептері, жағымсыз кейіпкерге айналуға әсер ететін негізгі факторлар ғылыми тұрғыдан зерттелетін болады.

Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығының қысқаша сипаттамасы. Албасты миф пен хикая жанрында ұшырасатындықтан аңыздық прозаға жатады. Албасты көптеген халықтардың фольклорында ұшырасатын ортақ типологиялық бейнесі бар дегенімізбен, кейде әр халықтың мифтеріне сәйкес өзгеше бейнеде, түрлі кейіпте кездесетіндігіне, құбылмалы ерекшеліктеріне мән беріледі. Әр халықтағы өзіне тән баяндау, суреттеу ерекшелігін анықтаудың фольклор ғылымы үшін практикалық маңыздылығы зор. Сол арқылы персонаждың шығу тарихы мен даму барысында орын алған ерекшеліктері туралы жан-жақты қарастыруға жол ашылады.

Зерттеу әдіснамасының қысқаша сипаттамасы.

- Зерттеу барысында албасты персонажының шығу тарихына үңіле отырып оның генезисін ашу;

- Түрлі халықтарда кездесетін бұл персонаждың поэтикасын талдау;

- Бұл персонаждың көптеген халықтардың аңыздық прозасындағы ерекшеліктеріне типологиялық тұрғыдан талдау жасау.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулары, қорытындылары. Қазақ фольклорындағы албасты жын, шайтан секілді көзге көріне бермейтін зұлымдық иесіне жатады әрі оны көретін адамдар жай адам болмауы керек, бойында қасиеті бар

оқығаны көп молда, күшті бақсылар ғана көре алады. Жолаушылап келе жатқан әлгіндей кісілердің көздеріне ит не түлкі кейпінде көрінеді, аузына тістеп алған өкпесі бар әлгіндей аңды көрген бойда оның албасты екенін біледі. Қазақтың хикая жанрында албастының әрекеті осындай көне сюжетке құрылған. Қазақ ұғымында албасты босанатын әйелге қастық жасайтын зиянкес образға жатады. Әйелзатының босануы кезінде оны жоғарыдан жебеп жүретін киелі рухтар мен оған қастық жасауға ұмтылатын төменгі әлемдегі зұлымдық иесінің арасындағы бітіспес шайқасқа негізделген мұндай дүниетанымдар дуалистік мифтен бастау алады.

Бастапқыда жаңа босанған әйелді, жас балаларды қорғайтын киелі рух ретінде дүниеге келген албасты кейінгі діни сенімдердің негізінде киесінен айырылып, жағымсыз кейіпкерге айналғанға ұқсайды. Бұл персонаждың хикая жанры мен мифтік аңыздағы бейнелері арасында көптеген айырмалар бар. Мифте әлі де өзінің киесінен ажырай қоймағаны сақтала білген. Кавказ халықтарының мифтік аңыздарында әсіресе қарашай, малқар халықтарының мифтік персонаждарын зерттегенімізде бұған көз жеткіземіз. Ал, қазақтарда «албасты» мифтік түсініктен ажырап, хикаялық жанрға ауысқандығын көруге болады. Мұндағы «албасты» адамдарға кесірін тигізуші, босанатын әйелдің өкпесін алып қашатын зиянкес хайуан сипатында бейнеленеді. Академик С. Қасқабасов қазақтарда хикая жанрына ел өмірде бар деп сенген неше түрлі жезтырнақ, үббе, албасты секілді нәрселер туралы діни нанымға негізделген әңгімелер екендігін айта келе оның ел арасына кең тараған мынадай үш сюжеті бар екендігіне тоқталады: «Бірінші сюжет мынадай: бір адам жолда келе жатып аузында адамның өкпесі бар итті (немесе ешкіні, т.б. хайуанды) көреді. Оның албасты екенін біліп, әлгі адам албастыны сабап, өкпені алған жерге қайта қуып келеді. Келсе, жаңа босанып жатқан әйел не талып, не өліп жатады. Үйге келген адам албастыны ұрып, өкпені орнына қойдырады. Сол кезде әйелге жан бітіп, көзін ашады.

Екінші сюжет бойынша, албасты түнде ешкімге көрінбей келіп, үйдегі әйелді немесе қызды тұншықтырып жүреді. Осы үйге қонаққа келген «киелі» біреу албастыны көріп, оны сабап, үйден қуып жібереді, сөйтіп ауру адам науқасынан мүлде айығады.

Хикаялардың үшінші сюжеті былай деп баяндалады: бір адам албастыға жолығып, соған үйленеді де, біраз уақыт бірге тұрады. Соңында әртүрлі себептерге байланысты адам одан қол үзеді, бірақ

албасты оған зияндық істейді. Адам оны ұрып қуады немесе атып өлтіреді.

Әрине, албасты туралы мұндай хикаялар қазіргі кезде ел арасында айтылмайды, себебі ол әңгімелерді тудырған ескі діни нанымдардың өзі өмірден ғайып болды» [1, 105–106-б.].

Жалпы албасты шығу тарихы тым көне дәуірге кетеді әрі Орталық Азия мен Еуразия кеңістігіне кең тараған персонажға жатады. Түрлі бейнеде сипатталатын бұл персонаж – Еуразия кеңістігінде орналасқан халықтардың мифтік ұғымында жиі ұшырасады әрі албастының бастапқыда отбасын қорғайтын киелі рухтан шыққандығы көрініс берген. Қазақ фольклорында хикаялық жанрда ұшырасса, Кавказда тұратын халықтардың фольклорында мифтік кейіпкер ретінде халықты жебеуші рух сипатында баяндалады. Қарашай-балқар халықтарының архаикалық эпостарында, нарттарға қатысты айтылатын мифтік әңгімелерде албасты мен қасқырдың арасы ажырай қоймаған. Екі тотемдік киелі рухтың шығу төркіні түркілердің қасқыр, ит секілді тотемдік ұғымдарына барып тіреледі. Солтүстік Кавказ халықтары соның ішінде қыпшақ тілдік тобына жататын ноғай, қарашай, малқар, құмық секілді халықтарда бұрынғы тотемдік киелердің қасиеті жойыла қоймағандығы, көне мифтік түсініктің ел жадында әлі күнге шейін сақталып қалғандығы байқалады. Нарттардың қаһармандық эпосында албасты бір қауым елді зұлым күштерден, шайтаннан қорғаушы, елді бәле-жаладан сақтаушы киелі рух ретінде көрініс тапқанын айттық. Қасқыр культі сонау ғұн, ашина кезінен бері түркі жұртының қасиетті де қастерлі культі ретінде сақталған. Кавказдағы қарашай, малқар жұртының нанымы бойынша албасты да қасқыр секілді киелі тотем болып саналған. Сондықтан да оларда албастыны атымен атауға болмайды: «Не рекомендовалось в суе произносить имя алмасты, к ним обращались «Амма-амма», «Алтын чачлы» – «Золотоволосая», «Окъя чачлы» – «С красивыми волосами» [2, 396-б.].

Қарашай-балқар халықтарының ұғымында албасты бастапқыда жер мен судың киесі, жарылқаушы көмекші құдай сипатында дүниеге келген болуы керек. Олардың көне мифтерінде орман, су, таудың иелері осы албасты атымен келіп отырады. Қарашайлар мен балқарлар арасында албастылар суда өмір сүретін «Суу – Алмасты», орманда жүретіндерді «Чегет – Алмасты» және адамдар арасында өмір сүретіндерін «Юй – Алмасты» деп жеке-жеке аталады. Олардың түсінігі бойынша албасты жаңа туған нәрестені қорғаушы киелі күш

әрі оның болашағын да болжайды деп сенген: «Древние верили что человек, облаченный в шкуру тотемного животного, как бы перевоплощается в него. Ярким свидетельством этому служат нартские песни и сказания о встрече Ёрюзмека с шайтанами. Предки балкарцев и карачаевцев считали, что шайтаны при желании могут быть невидимыми для всех живых существ на земле, кроме волков, и что последние всегда подстерегают и съедают новорожденных шайтанов. («Откуда появились алмосту»). Поэтому у балкарцев и карачаевцев любие атрибуты с тела волка – главная врага шайтанов – самый действенный оберег от нечистой силы. Вот почему при встрече Ёрюзмека с шайтанами его шуба наводит на них неопикуемых ужас. Их страх насколько велик, что они даже слова «волчья шуба» табируют и называют шубу «желпегей» (то, что внакидку»), и, «настаивая на том, чтобы Ёрюзбек снял ее, они добиваются, чтобы нарт снова обрел свою человеческую сущность, а следовательно, и уязвимость» [3, 37-б.].

Нарттарда көне мифтік түсінік бойынша албасты адамдар арасында нарттар мен эмегендердің ортасынан пайда болған. Ертеде нарттарда Алауган атты батыр болған екен. Алауган батырдың тегеурініне нарттардың бірде-бір қызы шақ келмегендіктен ол эмегендердің қызына үйленеді. Алауганға тұрмысқа шыққан эмеген әйел әр екі ай сайын екіден-төрттен бала туып отырған, алайда өз балаларын қомағайланып өзі жеп қоятын болған. Мұны байқаған нарттар Алауганның әйелін алдап, босанатын кезінде үйдің төбесіне өрмелеп шығып, мұржаға босануға көндіреді. Туған балаларының үшеуі ошаққа құлап түскен сәтте нарттың әйелдерінің бірі оларды қағып алады да Мәңгі тауға қарай қашады. Шаршаған кезде екі нәрестені жолға қалдырады да, біреуін Мәңгі таудың мұздығына апарып жасырады. Жолда жатқан екі баланы қаншық қасқыр тауып алады да оларды емізіп асырайды, екі бала қасқырлардың үйірінде өседі. Осылайша қасқыр емізіп өсірген екі баладан албасты пайда болады. Олардың бойлары биік, дененерінің барлығын ұзын сабалақ жүн басқан, денесі түктен көрінбестей мақұлыққа айналады. Албастылар адамша сөйлей алмағанымен, адам тілін түсінетіндей дәрежеде болған. Жүндері қалың болғандықтан суыққа да, ыстыққа да шыдамды келеді. Шикі тамақтармен бірге піскен тамақтарды да жей береді әрі ауылды жерлерге жақын өмір сүреді. Олар қотандарда, қараңғы үңгірлерде, ескі мекендер мен кір-қараңғы жерлерде жұртта қалған тастанды тағамдар мен адамдардан қалған қалдықтарды жеп

өмір кешеді екен. Қарашай, балқар халықтарының аңыздарында айтылатын «албасты» жайлы аңыздардың әлі де мифтік түсініктерден арылмағандығын байқауға болады. Ежелгі дәстүр бойынша өздеріне пісірілген астан албастының сыбағасы деп құрбандық беру киелі рухқа деген табынудың көрінісі екендігі белгілі.

Орыстың атақты ғалымы В.Я. Пропп суға түсу мотивін зерттеу арқылы осы мотивтің пайда болуы мен бастапқы мағынасы туралы гипотезаны анықтауға мүмкіндік беретіндігі туралы айтады. Яғни, қазақ ұғымындағы туалмай жатқан әйелдің өкпесін алып қашып суға тастау арқылы өліп-тірілу, киелі тотемдердің жұту арқылы қайта өмірге әкелу мотиві жатқандығы байқалады. Өз ойын ғалым былайша тұжырымдайды: «В мимическом проглатывании тотемным животным и обратном извержении юноши состоял обряд. Фикция такого поглещения воспринималась как смерть, возвращение – как воскресение к жизни. Приобщение к тотемному животному давало посвящаемому магические способности, делало его членом родового общества и давало право на вступление в брак» [4, 26-б.].

Жоғарыда аталған еңбекте албастыны тамақтандыру салты былайша берілген: «Біздің бабаларымыз ертеде нарттарға деген құрметі үшін тамаққа отырған кезде бірінші кезекте албастының сыбағасы деп піскен тамақтың бір бөлігін алып албастының келетін жеріне қоятын болған. Көбіне тағамды босағаға, қораның бұрышына, тас қоршаудағы тесіктің ішіне қалдырған. Албасты келіп тамақты жеп тойған соң ұнаса былай деп алғыс жаудырады:

Тыпырынг, Темир къазыкъ жулдузча, бегисин,
(Тұқымың Темірқазық жұлдыздай мәңгі болсын,)
Тейринг берсин Апсатыны малларындан игисин, кёбюсин, -
(Тәңірі саған Апсатының аңдарының игісін берсін, малдарың көбейсін!) – дейді [3, 280–281-б.].

Албастыға ас бермей қойып, ашықтыратын болсаң, ол ренжіген кезде былай деп қарғыс айтады:

Арбазында мулхар, аш болмасын,
(Аулаңда ешбір мал болмасын, [Тақыр кедей бол])
Обангда топуракъдан башка таш болмасын.
(Молаңда топырақтан басқа тас та болмасын [Обаңда тас белгі де қалмасын]).

Албастының тілегі, қарғысы сол сәтте орындалатын болған. Албасты болған жерге шайтан жоламайды. Неге десеңіз – шайтанды тек қана албасты және қасқыр ғана көреді. Албастылар шайтан жүрген

жерінде адамдарға кесірін тигізетінін біледі, сондықтан оны қуады. Ал қасқырлар жындар босанғанда оның жаңа туылған баласын сол сәтте алып қашады да кейін оны жеп қояды» [3, 280–281-б.].

Албастының келіп жындардың жаңа туылған нәрестесін алып қашуы және оны жеп қоюы туралы көне сенім бертін келе өзгеріске түскен, ендігі жерде жаңа босанған әйелдің өкпесін алып қашатын ит образына айналғанын көреміз. Қарашай, малқар халықтарында албасты халықты шайтаннан, жыннан қорғайтын киелі күш ретінде суреттелетіндігін жоғарыда айттық. Демек, көшпелі сақтар, ғұндар, ашина тайпалары, кейінірек түркілер табынып келген қасқыр культіне жақындығы барын, албастының да тотемдік нанымнан келіп шыққандығын аңғаруға болады. Тотемизм мен анимизмге қатысты түсініктер біз сөз етіп отырған «албасты» пайымына сәйкес келеді. Мифтің поэтикасын зерттеген атақты ғалым Е.М. Мелетинский мынадай анықтама келтіреді: «Там, где речь идет о социальных институтах, резко обнаруживается различие между «первобытным» и детским мышлением. Анимизм предполагает дополнительно представление о душе и духах, т.е. начало разделения материального и идеального, хотя само это представление о душе еще долго имеет достаточно «телесный характер (душа локализуется в определенных органах – печени, сердце, совпадает с кровью или дыханием, имеет вид птицы или человека и т.д.)» [5, 166-б.].

Ислам дінін қабылдаған соң уақыт өте келе бұрынғы тотемдік киелер өз қасиетінен айрылып қалды. Ислам дінін қабылдағанға дейін шамандық сенімде болып, Тәңірі құдайына сыйынғанымен, түркі халықтары арасында қасқыр, ит, бұғы, аққу, тырна, жылан секілді түрлі хайуанаттарды киелі аң деп табыну салты күшті болған. Қасқыр киесімен қатар аталған албасты культі кейін діни сенімдердің негізінде өзінің киесінен айрылып, босанатын әйелді тұншықтыратын, адамды азғыратын жаман кейіпкерге айнала бастағанын көреміз.

Жалпы албасты Кавказ, Еділ бойы, Орта Азия мен Орталық Азия, Таяу Шығыс халықтарына кең тараған бұл персонаж көбіне әйел бейнесінде тіпті құбылмалы оборотень бейнесінде түрлі аң кейпінде келіп отырады. Бұл халықтардың көпшілігінде «албасты» ауру тарататын, жамандық қылатын зұлымдық иесі ретінде қарастырылады. Бұл персонаждың шығу төркіні туралы ғалымдардың пікірі бір жерден шыққан емес. Кейбірі мұны түркілерден шыққан десе енді бірі оның үндіевропалық халықтарға ортақ дүние екендігін айтады. «Мифологиялық сөздікте» ол жайында мынадай тұжырым жасайды:

«Некоторые авторы считают А. (албасты – Б.Ә.) персонажем тюркского происхождения. Согласно другой версии, представления об А. связаны с традициями иранской мифологии, а название демона произошло от сочитания «ал» (считаемого иранским словом) и «басты» (трактуемого как тюркское «надавил»). Вероятно, в основе слова «ал» лежит древнее именованное божества, родственное *илу* семитских народов, а фонема «басты» - индоевропейский термин, означавший «дух», «божество» (родственный русск. «бес», осетинск. «уас-» и т.п.). Исходя из такой этимологии, можно предположить, что образ А. формировался в эпоху древнейших контактов этнических общностей (индоевропейской и семитской языковых семей), до их расселения на территории современного обитания. Атрибуты А. (магическая книга и монета), следы представлений о её благотворительных функциях (помощи человеку) позволяют предположить, что первоначально А. – добрая богиня, покровительница плодородия, домашнего очага, а также диких животных и охоты» [6, 29-б.].

Матриархат тұсында пайда болған киелі рухтар мен жаратушы құдай туралы түсініктер уақыт өте келе патриархаттық кезең үстемдікке ие болған кезеңде, кейінірек әлемдік діндер дүниеге келген уақытта әлсіреп, өз қасиетін жоғалта бастайды. Бұрынғы қалыптасқан космогониялық мифтер мен әйел құдайлар туралы түсініктері өз қасиетін жоғалтады, осылайша «төменгі» мифологияға қызмет ететін жалмауыз кемпір, албасты, жезтырнақ секілді хикая мен ертегі жанрындағы жағымсыз кейіпкерлерге айналып шыға келеді. Мысалы, Еділ бойында өмір сүретін чуваштарда да «албасты» ауыру туғызатын жалбыраған шашты әйел бейнесінде көрінеді: «Аналогичный персонаж есть в верованиях чувашей, это божество Алпастӓ (Алпас). Относится к злым духам из класса усалов. Обычно предстает в облике женщины с распущенными волосами. К девушкам приходит в облике парня, к парням — в виде девушки. Когда уходит, наказывает, чтобы ему в спину не смотрели, так как со спины он отвратительный. При непослушании сильно избивает [Салмин 2016: 325]. От контакта с Алпас возникают разные болезни: сглаз, лихорадка, горячка. Человек не может двигаться, говорить, мучается кошмарами» [7, 81–82-б.].

Шамандық сенімде өмір сүрген Сібір, Алтай халықтарында да албасты жағымсыз бейне ретінде сақталып қалған. Сол секілді будда дінін ұстанатын тыва халықтарында да албасты адамдарға, иттерге арру таратын зұлымдық иесі ретінде сипатталады: «Албыс –

совершенно невидимая болезнь. И собака, и волк, и человек болеют ею. Албыс – потомственная болезнь от одного поколения переходит она к другому.

Того, кто заболел болезнью албыс, вылечит только шаман, так люди говорят» [8, 232-б.].

Ислам дінін қабылдаған Орта Азия халықтарында да албасты емшектері салбыраған, ұзын қара шашты жалаңаш әйел бейнесінде келеді. Көбіне жаңа туған әйел мен нәрестеге кесірі тиетіндігі айтылады. Сонымен қатар қараңғыда қараусыз қалған лас жерлерге, сондай-ақ түнде ағынды суы бар жерлерге барған адамдарды ұйықтап жатқанда «албасты басады» деген түсінік бар. Мысалы, Оңтүстік қазақстан аймағында тұратын өзбектенген қарамұрт тайпалары арасында адамға түнге уақыттарда қастық жасайтын қаскөй албастының қолындағы бітігін қолға түсірсең онда албастылар адамға бағынышты болып қалады екен деген түсінік бар. Албасты көбіне түнде жүреді деп есептейді: «Ночные кошмары карамурты связывали с албасты. Она будто бы наваливалась на спящего человека всем телом – ногами придавливала ноги, руками – руки, своим ртом закрывали рот, не давая шевельнуться. По убеждению одного из старожилов Карамурта, у демона нет носа, поэтому мучимый албасты человек продолжает дышать и в конце концов приходит в себя. Если бы у *албасты* был нос, то человек, на которого она наваливается, не мог бы остаться в живых» [9, 117-б.].

Қазақтарда албасты жолаушылардың көзіне ит кейпінде күндіз де көріне беретін болса, өзбек фольклорында көбіне түнде жабысатын түрлі пәлекеттерді албастымен байланыстыру кең етек алғандығын көреміз.

Қалай болғанда да албасты персонажының шығу тарихы тым тереңге қарай кетеді. Қай халықтың мифі мен аңызын алып қарасақ та албасты әйел бейнесінде ұшырасады әрі сумен байланысты болып келеді. Әрине, қазақ мифтік әңгімелерінде албастының еркегі де ұшырасады, оны «сорел» деп атайтындығы жайында кезінде Ш. Уәлиханов айтқаны бар [10]. Дегенмен, қазақтың аңыздарының көбінде әйел бейнесінде келіп отырады.

Босанатын әйелдің өкпесін алып қашқан бойда суға апарып тастау, ертегілердегі жалмауыз кемпірдің су бетінде өкпе ретінде қалқып жүруі бұлардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты дүниелер. Шамандық наным бойынша албастының өкпені суға апарып тастауы, жалмауыз кемпірдің өкпе ретінде көлдің бетінде ағып жүреті

бұлардың бәрі шамандық сенімдегі бақсылар жүзетін төменгі әлемдегі өлілер суы «өлілер өзені» екендігі анық. Албасты алып қашып барып өзенге тастап жіберетін өкпе осы өлім өзенінің суы деуге болады. «Шамандық ұғым бойынша, тірілер дүниесін өлілер дүниесі мен жоғарғы дүниемен байланыстыратын екі жол бар. Бірі – әлем ағашы. Оның тамырлары жер асты дүниеде, бұтақтары жоғарғы дүниеге дейін жетіп тұрады-мыс. Екінші жол – «бақсылар өзені». Бақсылар өзені жоғарыдан төмен қарай ағады-мыс. Демек, бақсылар өзені туралы ұғым, бір жағынан, шаман діні пайда болғанға дейінгі дәуірдің наным-сенімдеріне тән «өлілер өзені» туралы ұғыммен, екінші жағынан, кейіннен пайда болған бақсылар ағашы туралы ұғыммен байланысты екендігін аңғаруға болады» [11, 230-б.].

Демек, албасты жайлы түсінік шаман діні пайда болғанға дейінгі қарабайыр мифологиялық түсінікпен қатар дүниеге келгендігі белгілі болды. Бақсылар адам жанын алып қалу үшін албасты алып кеткен өкпені «өлілер өзеніне» жеткізбей алып қайту үшін, жанын орнына қою үшін күреседі. Кей аңыздарда албастының ішкі құрылысы, өкпесінің көрініп тұруы, жылқы малына әсіресе су жылқысы суынның жалын өріп жүруі бұл кейіпкердің көл мен теңіздің иесіне қатысы болғандығынан хабар береді. Бұл жағын әлі де тереңірек зерттеуді қажет етеді. Қазақ мифологиясы туралы көлемді еңбек жазған С.Қодыбайұлы бұл кейіпкердің о баста дүниеге келуінде үш түрлі фактордың әсер еткендігіне тоқталады: «Ал – древнее божества, сначала воспринимавшиеся как женское божества, а Абас – самостоятельный термин, использовавшийся для обозначения духов-божеств, созидателей, вероятно, имевших и женский облик. Ал и Абас были самостоятельными мифическими образами, вероятно, по функциям параллельными друг другу, на существовавшими в двух различных мифотрадициях. Эти имена сначала дублировали друг друга, затем слились в единый антропоним ал – абас – алабас – албас. Комбинирование этих двух самостоятельных мифических образов привело к появлению нового образа, божества, сначала воспринимавшегося как праматерь, богина-мать. Присоединение формата – лы означает, что появился новый мифический образ, рассматриваемый во множественном числе, коллективно» [12, 69–7-б.].

Албасты – әйел кейпінде сипатталатын бірнеше отбасы мен әулетті қорғаушы киелі рухтан құралған құдай бейнесіндегі культтердің жиынтығы болып шығады. Шамандық сенім күшейген

тұста албасты босанатын әйелдің жанын алушы, оның өкпесін өлілер өзеніне тастап жіберу арқылы Жер асты құдайы Өлгеннің, өлілер әлемінің күзетшісіне айналғандығы қылаң береді. Уақыттың тезіне байланысты бастапқы киесінен айрылғаннан соң хикая, ертегі жанрындағы адамдарға қастық жасайтын зұлымдық иесіне айналғандығы көрініс береді. Бір жағы оның адам көзіне көбіне ит, түлкі, ешкі т.б. кейпінде көрінуінің өзінен-ақ ит, бөрі секілді тотемдік киелердің фольклорда сақталып қалған параллельді түсініктерінің көмескіленген түріне жатқызуға болады. Оның үстіне албастының босанатын әйелдің жанынан табылуының өзі зороастризм дініндегі босанған баланың жанын жын-перілер алып кетпес үшін жас босанатын әйелдің жанына күшікті жатқызып қоятын салттың көріністері де сақталғандығын байқаймыз. Демек, бұл персонаж тек түркілерге ғана тиесілі емес, итті киелі аң ретінде санаған зороастризм дініне табынушы ирантестес халықтардың ұғымына да жақын екендігін айтуымыз керек. Осы халықтардың ұғымындағы киелілікке қатысты түсініктері кейінгі христиан, ислам дінінің орнығуымен ортадан алшақтай бастағандығы байқалады. Бақсы, молда секілді діни кісілердің албастыны қамшымен сабап, келіншекті өлімнен арашалап жүруінің өзі кейінгі діннің ел арасындағы бұрынғы діни сенімдерге қарсы күресінен туған түсінік екендігін көрсетеді.

Қорытынды

Сөзімізді қорыта келе, бұл кейіпкердің шығу тарихы жайлы айтқанда ислам, христиан, будда дінін ұстанатын түркі халықтарының арасында кеңінен тарағандығын да назарға алу маңызды. Бір жағынан албасты персонажының қасқырмен бірге адамдарға қастық жасауға келетін шайтанға қарсы тұруы, сол арқылы жаңа туған нәрестеге жабысатын түрлі аурудан қорғай алатын қасиетінің болуының өзі демек, бұл киелі ұғымның түркі халықтарының қасқыр культіне табынуы кезінде дүниеге келгендігін көрсетеді. Шамандық түсінік бойынша бақсылармен шайқасатын өлілер әлемінің зұлымдық күш иелері ретінде жалмауыз, обыр, жезтырнақ сияқты өлілер әлемінің сипатына бұл персонаж да ие болған. Одан бергі кезеңде де шамандық сеніммен бірге, зороастризм дінін ұстанған халықтардың ұғымында да жағымды кейіпкер ретінде дүниеге келген бұл персонаж жаман кейіпкер ретінде де жақсы сақталған бұл ұғымдар кейін кірген әлемдік діндерді ұстанатын түрлі түркі халықтарының барлығында да сонымен қатар еуразия кеңістігінде өмір сүретін көптеген халықтардың мифтік

аңыздарында бұл кейіпкер жағымды-жағымсыз бейнесінде кездесіп отырады. Патриархат дәуірі келгенге шейін ана мен баланы сыртқы зұлым күштерден қорғайтын киелі аналық культтердің бірқатары кейін заман ағымына сәйкес жағымсыз бейнеге айналып кеткен. Орталық Азияда көшіп-қонып жүрген ежелгі сақ, ғұн тайпаларының тотемдік нанымдарынан орын алған қасқыр культі өзіне дейін қызмет еткен аналық албасты культін ығыстыра бастағанға ұқсайды. Бастапқыда қасқыр культімен қатар аталған бұл кейіпкер кейінірек дүниеге келген шамандық наным кезінде-ақ о дүниенің кейіпкері, зұлымдық иесіне айналып үлгергендігі байқалады. Будда, христиан, ислам діндерін ұстанған түркілердің фольклорлық мұраларында жойылып кетпей, мифтік бұрынғы түсініктер параллельді түрде сақталып қала берген. Түркі қағанаты кезінде түркілер арасына кеңінен тарай бастаған несториандық, буддалық, манихейлік діндердің тегеуріні матриархаттық кезеңде дүниеге келген киелі ұғымдарға біржола соққы беріп, халық жадындағы ескі сенімдерге деген көзқарастың біржола жойылуына әкеп соқтырған. Соның салдарынан киелі қасиетінен айрылып қалған бұрынғы рухтар ендігі жерде ертегі мен хикая жанрына ауысып, ертегіде кездесетін жағымсыз персонаждардың қатарын толықтырып отырғандығын көреміз.

Әдебиеттер

1. Қасқабасов С.А. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
2. Карачаевцы, Балкарцы/ отв. Ред. М.Д. Каракетов, Х.-М.А.Сабанчиев; инс-т этнографии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая РАН: Карачаево-Черкесский государственный университет им. У.Д.Алиева; –М.: Наука, 2014. – 814 с.
3. Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев. –Москва: Наука. Издательская фирма «Восточная литература». 1994. – 656 с.
4. Пропп В.Я. Фольклор. Литература. История./Составление, научная редакция, комментарии, библиографический указатель В.Ф.Шевченко. –М.: «Лабиринт», 2002. –464 с.
5. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. –Москва: Главная редакция вост. лит.-ры. Издательство «Наука». 1976.
6. Мифологический словарь /Гл. ред. Е.М.Мелетинский/. –Москва: Советская энциклопедия, 1991. – 736 стр.
7. Салмин А. К. История чувашского народа: анализ основных версий. –СПб.: Нестор-История, 2017. – 464 с.
8. Монгуш Кенин-Лопсан. Мифы тувинских шаманов –Тыва хамнарның торулгалары. –Кызыл: «Новости Тувы», 2002, –544с.
9. Тайжанов К., Исмаилов Х. Особенности доисламских верований у узбеков – карамуртов/Древние обряды верования и культуры народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. –Москва, изд-во «Наука», 1986. –209 с.

10. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы (Мәдени мұра). 2-ші том. – Алматы; Толағай групп, 20107 –464 б.
11. Қазақ фольклорының типологиясы. –Түркістан: «Тұран» баспасы, 2009. –376 б.
12. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. Эстетика ладшафтов Мангистау. Перспективы для развития туризма (монография). –Алматы: изд-во «Арыс» 2008. –472 стр.

References

1. Qasqabasov S.A. Qazaqtyń halyq prozasy. – Алматы: Gylym, 1984. – 272 b.
2. Karachaevtsy, Balkartsy/ otv. Red. M.D. Karaketov, H.-M.A.Sabanchiev; ins-t etnografiı i antropologii im. N.N.Mıklyho-Maklaia RAN: Karachaevo-Cherkesskii gosydarstvennyi yniuersitet im. Y.D.Alieva; - M.: Naýka, 2014. – 814 s.
3. Narty. Geroicheskiı epos balkartsev i karachaevtsev. –Moskva: Naýka. Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatýra». 1994. – 656s.
4. Propp V.Ia. Folklor. Literatýra. Istorıia./Sostavlenie, naýchnaia redaktsıia, kommentariı, bibliograficheskiı ykazatel V.F.Shevchenko. –M.: «Labirint», 2002. – 464 s.
5. Meletinskiı E.M. Poetika mifa. –Moskva: Glavnaia redaktsıia vost. lit-ry. Izdatelstvo «Naýka». 1976.
6. Mifologicheskiı slovar /Gl. red. E.M.Meletinskiı/. –Moskva: Sovetskaia entsiklopedıia, 1991. –736 str.
7. Salmin A. K. Istorıia chývashskogo naroda: analiz osnovnyh versıı. –SPb.: Nestor-Istorıia, 2017. – 464 s.
8. Mongýsh Kenin-Lopsan. Mıfy tıvınskiı shamanov –Tyva hamnarnyń torýlgalary. – Kyzyl: «Novosti Tývy», 2002, –544s.
9. Tajjanov K., Ismailov H. Osobennosti doıslamskiı verovanıı y ýzbekov – karamýrtov/Drevnie obriady verovanıia i kýltýry narodov Srednei Azıı. Istoriko-etnograficheskie ocherki. –Moskva, izd-vo «Naýka», 1986. –209s.
10. Ýalıhanov Sh. Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy (Mádenı mura). 2-shı tom. –Алматы; Толағай грýпп, 20107 –464 б.
11. Qazaq folklorynyń tipologıasy. –Türkistan: «Turan» baspasy, 2009. –376 b.
12. Kondybai S. Kazahskaia mifologıia. Kratkıı slovar. Estetika ladshaftov Mangıstaý. Perspektivy dlia razvıtıia túrizma (monografiia). –Алматы: изд-во «Арыс» 2008. –472 s.

Özet

Bu makalede, birçok halkın masalları ve mitlerinde karşımıza çıkan “Albastı” karakterinin oluşumu, değişime uğrama sebepleri ve sonuçlarından bahsediliyor. Mitolojik inanışa göre, doğum yapan kadını ve küçük çocuğu tüm zalimliklerden koruma niteliğine sahip olarak doğan “Albastı” karakterinin, daha sonraki dini inanışlar temelinde bu kutsal özelliğini kaybederek sevimsiz karaktere dönüşmesi ve diğer halkların masallarında ne şekilde karşımıza çıktığı üzerinde durulmaktadır. Kazak toplumuna göre, albastı karakteri doğum yapan kadının akciğerini gizli bir şekilde kaçırarak köpek ya da tilkiye benzetilmektedir. Kafkasya’da yaşayan Karaçay ve Malkar gibi kendilerinin Nartlardan türediklerine inanan halkların eski efsanevi inanışlarına göre albastı karakterinin Nartlardan ve Emegenlerden türeyip kurtlar sürüsünün içinde yaşadığı betimlenmektedir. Nartlara göre aile ocağını şeytanlardan koruyan kutsal bir ruh olarak tasvir edilmiştir. Genel olarak Albastı karakteri, Kafkasya, İdil-Ural Bölgesi, Orta Asya ve Orta Doğu halklarının folklorunda popüler bir karakterdir. Bu halkların folklorunda “Albastı”, hastalık yayan, kötülüğün simgesi olarak kabul edilir. Daha sonraki dini inançların etkisiyle kendine has özellikleri kaybettiği, masal ve hikâyelerde olumsuz bir karaktere dönüştüğü söz konusu olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Albastı Karakteri, Totemizm, Animizm, Fetişizm, Mit, Masal, Karakter.

(B. ABZHET. ALBASTI KARAKTERİ İLE İLGİLİ MİTİK VE DİNİ KAVRAMLARIN OLUŞUM ÖZELLİKLERİ)

Аннотация

В статье рассматривается история происхождения и причины трансформации персонажа «Албасты» в сказках, новеллах и мифических легендах различных народов. Выявляются особенности его интерпретации в тех или иных культурах. Если на ранних этапах своей истории «Албасты», рожденный святым духом, защищает рожениц и малолетних детей и выступает как положительный герой, то в более поздних религиозных верованиях он постепенно лишается святости и превращается в отрицательный персонаж. У казахов «албасты» похож на собаку, козу, или лису, которые незаметно крадут легкие у женщины-роженицы, но согласно древним мифическим представлениям карачаевцев и балкарцев, живущих на Кавказе, «албасты» произошли от брака нартов и эмегенов и выросли в стае волков. Они, как святой дух, защищают рожениц и малолетних детей от дьявола. В целом «албасты» - распространенный персонаж на Кавказе, Поволжье, Средней и Центральной Азии, Ближнем Востоке и т.д. В фольклоре этих народов «албасты» считается повелителем зла, распространяющим болезни и творящим зло, причем свои негативные черты он приобрел в более поздних религиозных убеждениях, став отрицательным персонажем, встречающимся в жанре сказок и легенд.

Ключевые слова: «Албасты», тотемизм, анимизм, фетишизм, миф, сказка, персонаж.

(B. ABZHET. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МИФИЧЕСКИХ И РЕЛИГИОЗНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ПЕРСОНАЖЕ «АЛБАСТЫ»)